

Muszatics Péter

O R O S Z O R S Z Á G , A T A L Á N Y B A B Ú J T M I S Z T É R I U M I V .

„I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma; but perhaps there is a key.” („Nem tudom megjósolni Oroszország lépését. Oroszország rejtélybe zárt, misztériumba bújt talány; de talán van kulcs hozzá.”)

Winston Churchill, 1939. október

M O S Z K V A – P S Z E U D O M O R F Ó Z I S

1.

Minden moszkvai ismeri, és legalább egyszer talán meg is érintette a bronzba öntött kutya orrát és mancsát, amely egy dacos katonaszobor mellett áll a Plosagy Revolucii, a Forradalom tere bolthajtásos metrómegállójában, ahol parasztok, bányászok, diákok, írók, mérnökök, pilóták, katonák: a Szovjetunió népét képviselő sematikus alakok tucatjai görnyednek a félkörívek alatt. A kutyasobor mintha emberibb lenne, mint a sok merev tekintetű, közhelyes figurává stilizált ember. A népet, az utasok millióit nem ezek a hajlott hátú szoboralakok érintik meg – elsietnek mellettük, ügyet sem vetnek rájuk –, hanem a kutya: orrát és bal mancsát fehérre koptatta a sok simogató kéz.

A Forradalom terét a forradalom előtt Feltámadás térnek hívták – itt, a 19. században épült Állami Történelmi Múzeum és a Városháza, a későbbi Lenin-múzeum között emelkedett a Feltámadás kapuja, melyet az 1930-as években romboltak le. A hivatalos indoklás szerint azért, hogy több hely legyen a tankoknak és más harci járműveknek, amik a díszszemléken végigvonultak a szomszédos Vörös téren. Az 1990-es években építették újjá. Csúcsos kupoláin, éppúgy, mint az Oroszország történetét bemutató múzeum tornyain, büszkén csillog a kétfejű sasos aranycímer. A kis óoroszló házakat imitáló nagy, romantikus épület előtt a náciakat legyőző Zsukov tábornok lovasszobra áll – vele szemben éppen kisfiú pózol szülei kamerája előtt egy óriási sarlós-kalapácsos vörös zászlóval, melyet erősen cibál a szél. A marsall 1945 májusában fehér lován nézte végig a díszszemlét, miközben több száz zászlót, horogkeresztet és sok más náci hadijelvényt halmoztak rituálisan egymásra a Vörös téren. A Szovjetunió ekkor állt hatalma csúcán. Hogy pontosabban fogalmazzunk: Oroszország állt, a Szovjetunió maszkjában, a fél világ uraként, hatalma csúcán – Oroszország, amely történelme során nem először öltött gigantikus politikai álarcot.

A Szovjetuniót 1922-ben a Forradalom terén álló Bolsoj Tyeatrban kiáltották ki. A legendás Nagyszínházról azóta eltávolították a szovjet címet és visszaállították cári pom-

páját. Egy átlagos orosz nem tudja megfizetni a *beletázs*, az első emeleti páholysor árait, újjgazdagok, politikusok, az ország távoli, déli és keleti területeiről és az egykori ázsiai szovjet tagállamokból jött, túlzott eleganciájú családok ülnek egymás mellett a rekonstruált cári díszpáholy körül. Az igazi birodalmi légkört árasztó nézőtérén lévők, valahogy úgy, mint Európában száz évvel ezelőtt, látni és látszani akarnak. A hivalkodó ruhák, a francia pezsgő és a kaviár éppúgy a repertoár része, mint a nemzeti klasszikusok.

De az oroszok lelkesedése, úgy látom, őszinte. Bálványozzák a színészeit és énekeiket – a Bolsojban és a Művész Színházban többször is tanúja voltam, hogy az előadók végén a nézők egy része, a leglelkesebbek, felállva és ütemesen tapsolnak, virágokat dobálnak a színpadra, majd a rivaldához mennek, hogy közelebb lehessenek hőseikhez. Talán szükségük van a színjátszásra, a rituálékra éppúgy, mint a cikornyás tóztokra a hosszú lakomák végén.

Rimszkij-Korszakov *A cári menyasszony* című operáját régi, 1955-ös díszletek között, szűk, bolthajtásos terekben, gazdagon díszített, romantikus, festett színpadok előtt, nehéz, prémes nemzeti viseletekben adják elő – a rendezői színház szemlátomást még nem hódított teret a Bolsojban. Amikor az egyik jelenetben a Nyugatról éppen hazatért kereskedő arról énekel, hogy az európaiak Moszkva urát „rettenetesnek” tartják, a féktelenül mulató társaság egyszerre háborodik fel és riad vissza a kimondott szótól. A 16. században, Iván, a Rettenetes korában játszódó mű a hatalom mindenhatóságát és a cár akaratának megkérdőjelezhetetlenségét hirdeti – 19. századi, nagyzenekari futamokkal.

2.

A téglalap alakú Vörös tér két végében két katedrális áll. Az egyik eredeti, a másik rekonstrukció. A Vaszilij Blazsennijt a kazanyi csata emlékére a 16. század közepén, a másikat, a kazanyi Istenanyának szenteltet néhány évtizeddel később építették. A közismert jelképhez a kommunisták nem mertek nyúlni, de a másik templomot Sztálin parancsára az 1930-as években lerombolták, csak az 1990-es években, a Szovjetunió bukása után építették újjá. Az egyikkel a tatárok, a másikkal a lengyelek fölött aratott győzelmet ünnepezték a Vlagyimirből Moszkvába költözött középkori fejedelmek, akik római mintára ekkoriban kezdték el cézárnak: „cárnak” nevezni magukat.

A jelentéktelen, elszigetelt Moszkvai Fejedelemség, melyről azelőtt Európa szinte semmit sem tudott, a 16. században lépett a nagypolitika színpadára. Győzött, előbb a keleti, aztán a nyugati hódítók ellen, és a katonai siker – történelme során először, de nem utoljára – törvényesítette uralkodói becsvágyát. Az Ivánok tisztában voltak azal, hogy csak a győzelem számít: az írja a történelmet, aki megnyeri a háborúkat. Az elkövetkező évszázadokban, egészen Sztálinig és Putyinig, mindig a nyers katonai erő legitimálta Oroszország nagy hatalmi ambícióit – az ideológiák és jelképek többnyire a politikai színjáték formai elemeit szabták meg.

Az Arany Horda kánjai sokáig fél Euráziát, Európa keleti és Ázsia északi részét uralták, a lengyel–litván államszövetség pedig hatalmas területeket birtokolt Közép- és

Kelet-Európa cseppfolyós határán. Moszkva kettőjük szorításában vergődött Európa legszélén. Aztán legyőzte mindkettőt, és közben leigázott néhány szomszédos szláv „testvérnépet” is. Vérben született és növekedett a Moszkvai Fejedelemség, politikája meg mintha ravasz katonai manővereinek körmönfont folytatása lett volna. Miután a második Rómát, Bizáncot elfoglalta az Oszmán Birodalom, úgy tűnt, hogy az ortodox kereszténység napjai meg vannak számlálva. III. Iván elvette Zsófiát, az utolsó bizánci császár unokahúgát, merészen átvette a római kétfejű sást – és ezzel jogot formált Bizánc szellemi és politikai örökségére. Felrúgta a szigorú középkori hierarchiát, de a megdöbbenő bűvészmutatványt végül, kénytelen-kelletlen, elfogadta Európa és Ázsia.

Az idáig vezető folyamat kegyetlen mézarlássorozat – és színjáték – volt a javából: a század elején a moszkvai fejedelmek még a kánok vazallusai voltak, a század végén már a „harmadik Róma” cézáraiként léptek föl. Mindehhez sok jogalapjuk nem volt. Több kedvező körülmény összejárása, bátorság, örülettel határos fanatizmus, tudathasadással határos pimaszság, intrika, ködösítés, ügyes ideológia és sok szerencse kellett a sikerhez. Oroszország története során többször ment át ilyen pszeudomorfózison: fölvette egy másik kultúra maszkját. A szót Oswald Spengler használja gigantikus történetfilozófiai könyvében, *A Nyugat alkonyában*, az ásványok kutatóitól vette át és – orosz kontextusban – elsősorban Nagy Péter cár brutális reformjaira vonatkoztatta. De bizonyos értelemben Oroszország egész története leírható így, ál-átalakulások sorozataként. Mintha az ország folyamatosan felvett szerepeket játszott és másoktól levetett maszkokat viselt volna a történelem és nagyhatalmi politika színpadán – miközben a színpad és a nézőtér közti vasfüggönnyet hol fölhúzták, hol leengedték.

A Kremlben őrzött „sapka Monomahi”, a Monomachok, azaz a bizánci császárok koronája, mellyel III. Ivántól Nagy Péterig megkoronázták a cárokat, közép-ázsiai eredetű, és valószínűleg egy tatár kán ajándéka. Nem a bizánci császáré, bármit állítottak is róla sokáig. Eredete vitatott, de az biztos, hogy az első moszkvai fejedelem, aki vette magának a bátorságot, hogy carrá koronáztassa magát, ezt a keleti süveget viselte. A „harmadik Róma” állami eszmerendszerét éppúgy meg kellett teremteni, mint később a szovjet eszmerendszert – és mindkettő csak többé-kevésbé volt koherens. De a mítosz mindkét esetben erősebbnek bizonyult a valóságnál. Mindkét esetben egy importált rendszert húztak rá az ősi struktúrára; az átalakulás sosem volt szerves. A parvenü fejedelmek bizáncinak álcáztak egy tatár hatalmi jelvényt – miközben az Orosz Birodalom, az új Bizáncnak álcázva magát, az Arany Horda örökébe lépett.

Ki tudja, mi adta az erőt az Ivánoknak ehhez. Az ősi Rusz szokásait és hagyományait eltorzította a hosszú tatár iga – és talán a sik sztyeppei kiszolgáltatottság tette ilyen keménnyé és rettenetessé a cárokat. Céljuk, éppúgy, mint a kánoké, a folyamatos területgyarapítás volt. Oroszország lett a Föld legnagyobb területű országa, de kulturálisan és gazdaságilag még évszázadokig perifériának számított. Fővárosa, Moszkva roskadozott a súlyos császári szimbólumok alatt. Valójában sokáig kisvárosias volt, a faházak között egyedül a Kreml magányos fehér kőkatedrálisai és kőpalotái árasztottak birodalmi pompát – meg a zárt hatalmi központ fenséges vörös falai és kapui, köztük a legnagyobb és legdíszesebb, a Szpasszkaja, melyet a Megváltóról neveztek el. Egykor csak az ural-

kode és kísérete léphetett be rajta, éppúgy a földi síkok, az emberi és az isteni közti átmenetet jelképezte, mint a jeruzsálemi, a bizánci és kijevi Aranykapu, és már éppúgy zárva van, mint a kapuk ezekben a városokban, melyekre Moszkva sokáig példaképként tekintett.

A Rurikok és utódaik, az új uralkodódinasztia, a Romanovok a következő századokban meghódították a tatárok egykori birodalmát, és szinte egész Kelet-Európát. A Kreml téglafala előtt 1913-ban állították föl a Romanov-család háromszázadik uralkodói jubileumát ünneplő emlékoszlopot. A gránitoszlop óoroszbetűvel hirdette a cárok dicsőségét – hat évig, egészen 1919-ig. A győztes Lenin utasítására ekkor lecsiszolták az uralkodók neveit, a karcsú oszlop tetejéről eltávolították az aranyozott kétfejű sást, és a cárok helyére „haladó” személyiségek – Lenin által személyesen és meglehetősen önkényesen összeállított – nevei kerültek, a rabszolgavezér Spartacustól Claude Saint-Simonig, *A Nap városát* író Campanellától Marxig. A forradalom győztes vezérének gondolatvilágában ők mind a kommunizmus, az osztályharc és a boldog jövő előharcosai voltak. A sas helyébe, talán nem is kell mondanom, vörös csillag került. Nagyjából nyolcvan évvel később az ártatlan gránitoszlopot ismét lecsiszolták, és visszakerültek rájuk az óoroszbetűk a Romanovok neveivel és a sassal együtt.

3.

A Keletet viszonylag egyszerűen uralma alá vonta Oroszország – a Feltámadás kapuja előtti óriási bádogiránytű Vlagyivosztok felé mutat. A város nevének jelentése: keleti győzelem –, a 19. századra az orosz kereskedők és katonák elérték a Csendes-óceánt, egész Észak-Ázsiát gyarmatosították és több millió négyzetkilométer urai lettek. A Moszkvától északra, délre és nyugatra lévő európai területek viszont nem adták olyan könnyen magukat. Csak a lengyel–litván államszövetség 18. századi felosztása és Varsó megszállása garantálta a szárazföld nagy részének biztonságát.

De a Csendes-óceán messze volt és Moszkva továbbra is be volt zárva a végtelen szárazföldre: nem volt nyugati tengeri kijárata. Az egykori Bizáncot, az annyira vágyott várost soha nem tudta elhódítani az Oszmán Birodalomtól. A cél nemcsak az Európát és Ázsiát összekötő szoros és a kikötő megszerzése volt. A példaképül és igazodási pontként szolgáló második Róma birtoklása a cárok (Nagy Pétertől kezdve az uralkodók még merészebben „imperátornak” nevezték magukat, de Európa megmaradt a régi elnevezés mellett) hatalmának jogalapját is erősítette volna.

Mégis, a legfontosabb bűvészmutatvány sikerült: Oroszország igazi birodalom lett. Globális jelentőségű hatalmi pólus alakult ki Európa és Ázsia határán, és a geopolitika titokzatos törvényszerűségei szerint rögtön vonzani kezdte a konfliktusokat. A birodalomnak kétszer is meg kellett küzdenie merész kihívókkal, akik megsemmisüléssel fenyegették létét. Mindkét fő kihívó nyugati volt, és mindkettőt legyőzte – iszonyatos veszteségek árán. A vasfüggöny, időről időre, nemcsak a hatalmi színjáték kulisszáit takarta, hanem a párviadatok során Oroszország által elszenvedett borzalmas sebeket is.

Sándor cár 1814-ben Párizsba vonult be, Zsukov marsall – természetesen Sztálint képviselve – 1945-ben Berlinbe. „Minden birodalom az emésztési zavarokba pusztul bele” – mondta egyszer Napóleon. „Oroszország most olyan, mint az éhes farkas a bárányok között. De a lakoma után jön az emésztési szakasz” – írta Churchill a II. világ-háború végén, miközben a Vörös Hadsereg nemcsak a német fővárost, hanem Bécsset, Budapestet és Prágát, Közép-Európa központjait is meghódította. A háború harci cselekményeinek döntő része a német–orosz fronton zajlott.

Van valami félelmetes abban, hogy Róma két önjelölt utóda – a magát a Német–római Császárság örökösének valló náci Harmadik Birodalom és a harmadik Róma romjain megszületett kommunista Szovjetunió –, a két, szinte Doppelgängerré vált gigász vívta meg a történelem eddigi legnagyobb harcát. Valószínűleg a nácik 1941-es keleti támadása volt a 20. század legfontosabb eseménye. Hitler kezdeményezett, Sztálin reagált, mégis ő nyert.

Sztálin tárgyalásain, nemegyszer meglepve nyugati és keleti partnereit, mindig „Oroszországot” emlegette. A vezér tudta, hogy országok – és nem osztályok – küzdenek. A háború legválságosabb pillanataiban nem a szovjetek, a párt vagy a munkásosztály, hanem Oroszország állt ellen a támadóknak: a mélyben lévő igazi ország, melyet soha nem győztek le. Beengedte a hódítókat, lustának és kiszolgáltatottnak tűnt, vagy annak tettette magát, de aztán visszacsapott. Olyan, mint a nyelve, lágynak és szelídnek tűnik – és többnyire az is –, de a kellő pillanatban kiadja magából a talán tehetetlenségéből is eredő nyomatókat, és félelmetes erőt mutat.

A háború végére felborult Európa és Ázsia hatalmi egyensúlya, és a Szovjetunió a világ vezető hatalma lett – az Egyesült Államok mellett. De az emésztési zavarok már az 1950-es években jelentkeztek. Churchill (aki egyszer azt is mondta, hogy „1980-ban már nem lesznek orosz katonák Prágában és Varsóban” – és alig néhány évet tévedett) talán tudta, hogy Hitler szörnyállamát csak a másik szörnyállam fanatizmusa és nyers kegyetlensége győzheti le. És azt is tudta (ellentétben például szövetségeseivel, Roosevelttel), hogy nem a Szovjetunió „a jövő állama” – de ez egy későbbi lapra tartozik.